

Az igazságosság elmélete

Nem hiszem, hogy túlzás azt állítanom, hogy John Rawls amerikai politikai filozófus 25 évvel ezelőtt megjelent könyve az igazságosság elméletéről a 20. század második felének legnagyobb hatású műve és egyben a liberális politikai filozófia „főáramának” legnagyobb igényű összefoglalása. (Rawls, John: Az igazságosság elmélete. Budapest, Osiris, 1997.) Bár megjelenése óta a kifejtett „igazságos társadalom” elméletének sokféle pozitív és bíráló értékelését olvastam és hallottam a legkülönbözőbb irányzatokhoz tartozó társadalomfilozófusoktól, magát Rawlst pedig a szociáldemokráciától a tiszta klasszikus liberalizmusig többféle irányzathoz szokták sorolni, úgy gondolom, hogy a mai amerikai liberális gondolkodás tipikus képviselőjét láthatjuk benne. Itt magyarázatképpen azonnal hozzá kell tenni, hogy az, amit Amerikában liberalizmusnak neveznek, közelebb áll a szociáldemokrata gondolkodáshoz, mint az, amit Európában liberalizmusnak szoktak tekinteni, továbbá azt is, hogy az amerikai liberalizmusnak magának is sok változata van, a jóléti szolgáltatásokat és az állam gazdaságpolitikai szerepét pozitívan értékelő Roosewelt féle New Deal a jóléti politikát kifejezetten ellenző, Hayek által radikális liberalizmusnak nevezett irányzatig. A magyar közvéleményben elterjedtnek látom azt a téves nézetet, amely ezt az utóbbi radikális liberalizmust tekinti a tipikus amerikai liberalizmusnak, mivel annak alkotásai közül sokkal több jelent meg magyar fordításban, és a magyar liberális politikai filozófia erre a radikális liberalizmusra hivatkozik mint a külföldi mintára.

Már maga a könyv kérdésfelvetése is jelzi, hogy Rawls nem a radikálisok közé tartozik. Azt a klasszikus liberális kérdést boncolgatja ugyanis, hogy milyen a jó társadalom, hogyan lehet a társadalmat úgy berendezni, hogy a tagjai számára a legtöbb jót nyújtsa. A radikális liberalizmushoz közelálló, részben abból született posztmodern filozófia ugyanis hajlamos odáig elmenni, hogy nem lehet „igaz” és „nem-igaz”, „jó” és „rossz” között különbséget tenni, ezért valójában nincs értelme azon gondolkodni, hogyan lehet a társadalmat „jól” berendezni. Keresztény meggyőződésű emberekhez nyilvánvalóan sokkal közelebb áll a klasszikus liberalizmus, mert a zsidó-keresztény vallás nagyon világosan állást foglal amellett, hogy milyen a jó (vagy viszonylag jobb) és milyen a rossz (vagy viszonylag rosszabb) társadalmi berendezkedés. A vallásos zsidó és keresztény számára egy pillanatig sem kétséges, hogy az a társadalom, ahol a politikai hatalom nem foszthatja meg az állampolgárt önkényesen a szabadságától, nem kínozhatja, nem ítéheti börtönbüntetésre, nem ölheti meg pusztán azért, mert politikai nézetei eltérnek a hatalmon lévők nézeteitől, jobb, mint ahol mindez megtörténhet. Hasonlóképpen jobbnak kell hogy tartsa azt a társadalmat, ahol mindenki tisztességesen meg tud élni, senki sem kénytelen nyo-

morogni, mint azt, amelyikben egy szűk igen gazdag réteg él együtt nagy tömegű nyomorgó szegénnyel.

Ahhoz, hogy bármely társadalmi berendezkedést – alkotmányt, jövedelemelosztási rendszert, oktatási, egészségi ellátási rendszert ilyen módon értékelni tudjunk, nyilvánvalóan ki kell indulnunk valamilyen értékekből. Rawls ebben a munkájában két alapértéket választ, a szabadságot és az egyenlőséget. Ezek közül a szabadság a liberális politikai gondolkodás legfőbb értéke. Azt jelenti, hogy a társadalom minden tagjának méltóságát tiszteletben kell tartani, szabadságát csak az korlátozhatja, hogy nem sértheti meg a társadalom többi tagjának – végső soron az emberiség bármely tagjának – szabadságát. Konkrét kérdésekben nem mindig könnyű eldönteni, hogy a társadalom egyes tagjainak meghatározott viselkedése sérti-e mások szabadságát. Bár nem a legfontosabb ilyen konkrét kérdés, de nagyon jól szemlélteti a dilemmát a dohányzás megengedése vagy tilalma nem-dohányosok jelenlétében, közhivatalokban, munkahelyi értekezleteken. A tilalom korlátozza a dohányzó szabadságát, ugyanakkor a passzív dohányzás, vagyis a füst belégzése növeli a megbetegedés kockázatát és ezzel kisebb vagy nagyobb mértékben (nem tudjuk pontosan mennyire) megrövidíti a nem-dohányosok várható élettartamát. A konkrét nehézségek azonban nem ronthatják le azt az elvet, hogy a szabadság minden ember számára a legfontosabb, vagy az egyik legfontosabb érték. Mi, akik évtizedekig, mondhatnánk egész életünk folyamán olyan politikai rendszerekben éltünk, ahol a társadalom tagjai szabadságuktól kisebb vagy nagyobb mértékben meg voltak fosztva, ezt talán még jobban tudjuk, mint azok, akik szabad társadalomban éltek és élnek.

Az egyenlőség nem minden liberális gondolkodónál foglal el hasonlóan kitüntetett helyet az értékek között. Ebben a tekintetben nagy különbségeket lehet felfedezni például a kifejezetten szociáldarwinista nézetek felé hajló Spencer és az egyenlőségnek – főleg későbbi műveiben –, a szabadsághoz hasonló jelentőséget tulajdonító J. S. Mill között. Hozzá kell tenni, hogy a szabadság és az egyenlőség értéke sok esetben ellentétes követelményekhez vezet. Jól látta ezt az ellentmondást Eötvös József a 19. század vezéreszmékről írt, korát megelőző kiváló munkájában. A mai konkrét politikai vitákban a kérdés legtöbbször úgy merül fel, hogy helyes-e, indokolt-e a társadalom jobb módú tagjainak vállára többletterheket rakni, tőlük jövedelmet elvonni annak érdekében, hogy a társadalom szegényebb tagjainak helyzetét javítsuk. A radikális liberális Hayek például elutasít minden olyan politikát, amely a jövedelemegyenlőtlenséget mérsékelni kívánja, mert az ilyen politika korlátozza a jobb módúak szabadságát. Persze az egyenlőség mint érték követése nem feltétlenül azt jelenti, hogy a társadalom minden tagja egyenlő jövedelemben részesüljön, azonos fajta lakásban lakjon, iskolába járjon stb. Ezért szokták ma a társadalmi pozíciók egyenlősége (vagyis a mérnökök és segéd munkások azonos keresete) helyett egyenlő esélyekről beszélni, ami azt jelenti, hogy a társadalom minden tagjának van esélye kedvezőbb jövedelemmel járó, életkörülményeket biztosító, általában privilegizáltabb pozíciókba jutni, ha ezt ambícionálja és ha a szükséges erőfeszítések megtételére hajlandó. Míg a szabadság a liberális filozófiának az „első értéke”, az egyenlőség a szocialista gondolkodásban játszotta a „fő” érték szerepét. Más kérdés, hogy a „megvalósult” szocialista társadalmakban sokszor nagyobb volt az egyenlőtlenség, mint a fejlett 20. századi kapitalista társadalmakban. Az a tény, hogy Rawls nagy – habár mint látni fogjuk a szabadságnál kisebb – jelentőséget tulajdonít az egyenlőség megvalósításának, jelzi, hogy a „szociálisan érzékeny” liberálisok közé tartozik.

Amikor a modern társadalmakban elfogadható közös értékekről írtam másutt, a szabadság és az egyenlőség mellett a szolidaritást említettem. Erre az értékre kitüntetetten szoktak hivatkozni a keresztény orientációjú társadalomfilozófiai mun-

kák, többek között a pápai enciklikák. A szolidaritást nagyjából azonosnak tekintem a felvilágosodás kori filozófiában szereplő „testvériséggel” és a Bibliában igen nagy hangsúlyt kapó szeretettel. Rawls a szolidaritás értékét nem említi. Ezen a ponton – és nem másutt – látom a nagy különbséget a Rawls féle liberalizmus és a keresztény társadalomfilozófia között, mert a szabadság és az egyenlőség hangsúlyos érték a kereszténységben.

Hogyan jut el Rawls ezektől az absztrakt értékektől a konkrét társadalmi berendezkedésig? Ebben a liberális filozófiában igen elterjedt társadalmi szerződés gondolatához, Hobbeshoz, Lockehoz, Rousseauhoz nyúl vissza. A szerződéselmélet képviselői feltételeznek egy, a valóságban nem létező kezdeti állapotot, amikor az emberek összejöttek, elhatározták, hogy államban, társadalomban fognak élni, és megtárgyalták, milyen legyen ez az állam és társadalom, megállapodtak bizonyos alapelvekben. Az egyes említett szerzők nagyon eltérő alapelveket vezettek le.

Rawls első alapelve az, hogy a társadalom minden tagja a teljes és egyenlő szabadságjogokkal rendelkezik, amíg ez nem sérti mások szabadságát. Ez kézenfekvően következik a liberális értékek sorrendjéből. Ennél lényegesen érdekesebb és problematikusabb az egyenlőségre vonatkozó második alapelve. Eszerint a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségeket, ezeken belül a jövedelmi viszonyokat úgy kell alakítani, hogy azok hosszú távon a társadalom minden egyes tagjának, tehát a legszegényebbeknek is a hasznát szolgálják, és hogy a privilegizáltabb helyzetű társadalmi pozícióikba a társadalom minden egyes tagja, tehát a legszegényebbek és azok gyermekei is, egyforma eséllyel bejuthassanak. A liberális közgazdaságtanban elterjedt az a nézet, hogy az egyéni teljesítményre való ösztönzéshez és ezzel a gazdasági fejlődéshez szükség van a jövedelem-különbségekre. Rawls szerint azonban ezek az egyenlőtlenségek csak addig fogadhatók el a társadalmi szerződést megalkotó személyek számára, amíg számíthatnak arra, hogy hosszabb távon mindannyian, vagy mindannyiuknak leszármazottai ebből nyernek, mert a gyorsabb gazdasági fejlődés következtében a legszegényebbek is jobb helyzetbe fognak kerülni, mint az egyenlőtlenségeket mérsékelő politika alkalmazása esetén.

Ennek nagyon világos mondanivalója a mai Magyarországon is: az egyenlőtlenséget csak az indokolhatja, hogy végül is mindenki részesedik a jobb gazdasági összteljesítmény hasznából. Nem maradhatnak ki belőlük sem a szegények, sem a „versenyképtelenek”, sem a „fölöslegesek”, sem a „társadalmon élőködők”. Azok az akármilyen politikai filozófiát hirdető szerzők, akik az utóbbi kategóriákba tartozók magukra hagyását javasolják, szociálpolitikai támogatásokat ellenzők, egyértelműen ellentétben állnak a Rawls féle liberalizmussal. Hozzá kell tenni, hogy a „versenyképtelen” és más hasonló kategóriák használata értelmetlen, mert nem lehet objektív eszközökkel meghatározni, hogy kik tartoznak hozzájuk. Az esélyegyenlőség feltételeként szintén nagyon konkrét mondanivalója van a mai Magyarországon: a Rawls féle liberalizmusból következik, hogy az oktatási rendszert úgy kell alakítani, hogy minden fiatal – a család anyagi helyzetétől, lakóhelyétől, gyermekszámától függetlenül legalább megközelítőleg hasonló eséllyel végezhesen el különböző szintű, típusú és minőségű iskolákat.

Rawls igazságosság elméletét sokan és sok oldalról bírálták. Konzervatív filozófusok azt vetették szemére, hogy el sem lehet képzelni egy „társadalmi szerződés előtti” állapotot, mert mindannyian közösségekbe születtünk bele, azokba szocializálódunk, és az így elsajátított értékek óhatatlanul befolyásolnak bennünket, amikor a jó társadalmi berendezkedésről gondolkodunk. Radikális liberálisok kifogásolják az egyenlőség értékét. Posztmodern szerzők kétségbe vonják az értékekben és elvekben

való társadalmi megegyezés megvalósíthatóságát. Néhány éve kiadott új könyvében (Political liberalism. New York, Columbia Press. 1993) maga Rawls is visszalép a konszenzus lehetőségének kérdésében. Az egyre multikulturálisabbá váló amerikai társadalom valóságában szerzett tapasztalatok alapján ugyanis maga is kétségesnek mondja, hogy akár a szabadság, akár az egyenlőség olyan értékek, amelyeket a társadalomnak akár csak túlnyomó többsége elfogadhat. El lehet-e várni, hogy a növekvő számú mohamedán vallású amerika számára az egyéni szabadság annyira elsőrendű érték lesz, mint a többszáz évvel ezelőtt bevándorolt „fehér angolszász puritán” családok leszármazottai számára? Ezen a ponton egy olyan új problémakörbe lépünk át, amely iránt a legutóbbi években hirtelen nagyon megnőtt az érdeklődés (ezt példázza Hans Küng munkássága a világvallások közös értékeinek feltárására), de amelyben ebben a pillanatban nem látunk kész válaszokat a világirodalomban.

Rawls igazságosság elméletének magyar nyelvű kiadása nagy segítséget nyújthat abban, hogy tisztázzunk magunkban – a magyar társadalomban és azon belül a magyar társadalomtudományi értelmiségben – alapvető politikai és társadalmi filozófiai kérdéseket. Mindenképpen szükséges ugyanis, hogy ezekben a vitákban messzemenően figyelembe vegyünk Rawlsnak, mint a „főáramhoz” tartozó liberálisok egyik legkiemelkedőbb képviselőjének nézeteit.

TARBAY EDE

A bizalom évszaka

Részlet a *Pannonia Christiana* ciklusból

Eső csápja marokra fogja
a fák még délig érett kincsét.

A lombokon át záporozva
nyakamba csordul, mint az emlék.

A föld és ég összefonódva
kamaszkoromra vágott. Ott még
magasra emelt homlokomra
engedtem felhők ostorvégét.

Lehajtom fejem. Sáros földet
nézek, ahogy belészivárog.
Bomlasztója kövült rögöknek.
A hajlatokban szennyes árok.

Bizalom sarjad. Más. Esődből.

A közelítő nyár ígérete.
Ha idő múltán malom őröl,
átrostálhat a mindenség keze.